

Семантика міфологічного часу в українських оберегових замовляннях

Українські оберегові замовляння є важливим джерелом дослідження міфологічної моделі світу. Серед складників цієї моделі науковці, як правило, виділяють простір, час, причинове розуміння світу, образ слова та ін. [6; 13; 19; 20; 22; 24].

Об'єктом нашого дослідження є особливості змістової організації українських оберегових замовлянь. Предметом – семантика міфологічного часу в текстах оберегових замовлянь.

Як зазначає С.М. Толстая, час – «одна з основних категорій (разом із простором) міфологічної картини світу. Вміщує поняття природного і життєвого часу. Природний час складається з астрологічних циклів і вегетативних. Життєвий час становить замкнене коло, що має сакральну і магічну силу. Обрядовий час сприймається як розрив буденного, земного часу і прорив у сакральний, вічний час [14:94–95]. Як правило, науковці, звертаючись до різних міфологічних систем і жанрів, виділяють такі аспекти часу: відносність і згортання, біологічний і циклічний час, особистий час, час епохи, соціуму і місця, «добрий» і «злий» часи, часові шкали і «вузли», часовий потік, початок і кінець як життєвого циклу людини, так і календарного ритуалу тощо [6; 8; 10; 13; 19; 20]. «Уявлення про добрий і злий (гарний і поганий, сприятливий і несприятливий, «чистий» і «нечистий» тощо) час лежить в основі народної аксіології часу і застосовується до будь-яких часових одиниць – від години і навіть хвилини до великих відрізків річного і життєвого часу» [13:2:94].

Слід зазначити, що час з точки зору міфологічного мислення є категорією відносною і протікає з різною швидкістю в різних світах і просторах. Час неоднаково виявляється в текстах різних жанрів народної словесності,

зокрема в українських оберегових замовляннях, і має експліцитну та імпліцитну форми свого вияву. Експліцитна вказівка на час ґрунтується на використанні слів із темпоральною семантикою, імпліцитна – не передбачає вживання таких лексем і тісно пов'язана із простором. «Уявлення про час завжди якоюсь мірою ґрунтується на уявленнях про простір, а будь-яка орієнтація в часі якоюсь мірою передбачає орієнтацію в просторі» [21:185]. Такої ж думки дотримується Т. Цив'ян: «Простір, що усвідомлюється як відстань, відміряється часом шляху, чи часом у шляху; час відміряється відстанню й описується опозицією близький/далекий. В обох випадках концепт руху не може обійтися без залучення часу» [19:104]. Час, подібно до простору, наділений семантикою, сакральністю і включений у систему цінностей, головними координатами якої є життя і смерть. На думку О.Є. Наговіцина, «час і простір практично ніколи не віддалялись один від одного в народній традиції, утворювали певну єдність» [10:43].

Категорія часу більшою чи меншою мірою властива всім структурним елементам оберегових замовлянь – зачину, основній частині та закріпці.

У зачинах українських оберегових замовлянь вказівка на час зустрічається доволі рідко. Мабуть, це пов'язано з тим, що замовляння, як правило, функціонують у тісному зв'язку з обереговими діями, що виконуються в певний час чи період, тому немає необхідності повторювати їх у тексті, або вказівка на час присутня в основній частині замовляння. Наприклад, «...коли *весною перший раз* виносиш вулики на вулицю, вари пшеницю, торішній мед, закопай усе посеред пасіки і мов так: *«Так як пшениця і той мед не може вийти з тієї землі, так би і мої бджоли не*

могли утікати з моєї пасіки, від мене, раба Божого» [3:280]. Крім того, на нашу думку, зачини замовлянь, в основному християнізовані, можуть не містити експліцитних формул з темпоральною семантикою, оскільки час у них розуміється як вічний, незмінний. Так, наприклад, зачин «Єсть Господь, на небі жив...» [17:39] є утвердженням існування Бога, який є початком і основою усьому і назавжди. Це стосується і Божої Матері, і Святого Миколая – найбільш впливових вищих надприродних сил: «Господи Боже, помози! І Мати Божая!..» [17:16]. Як відомо, Святий Миколай – один з найбільш важливих святих. «Култ Миколая за значимістю наближається до Бога (Христа). За народними віруваннями, Миколай – старший серед святих, входить у Троицу і навіть може змінити на престолі Бога» [14:321]: «Николай угодникъ Божий, помошникъ Б. Ты ѿ у поли, ты ѿ у дома, у пути ѿ у дорози, на небеси и на земли; заступы и сохраны одъ усякого зла» [3:499]. Це пов'язане з тим, що вищі надприродні істоти не пов'язані з часом, усвідомлюються поза ним, і можуть допомогти людині в будь-якій ситуації незалежно від часу звертання суб'єкта замовляння чи періоду, на який поширюється дія магічного тексту: «Господи Боже, помози мені І Божая мати. Ангели-хранителі будуть мене охороняти. Я всередині із своїм чадом Горя не знати. Пресвятая Богородице, спаси і помилуй! Святий Петро, Павло, Миколай, Гавріїл, Ілля, Григорій, Віра, Надія, Любов, Варвара, Катерина, Параска, Килина, Хведора, Сорок святих ангелів! В путі-дорозі, де ѿтимете і ѿхатимете, Від наглої смерти охоронятимете! Від меча, від огня, від потопу, Від змія, від звіра, Від вішалниці, від в'язниці, Від мимоходів, від переходів, Від глухоти, від німоти, Від сліпоти, від паралічу. Охороняйте: днями, ночами, опівночі, Досвітками, ранками і на сон грядущий, Охороняйте!» [3:21], «...До святого отця Миколая, до Івана Хрестителя, до святого спасителя, до святого Митрофана, до святого Іллі – великого пророка, до святого Пантелеймона – великого врача, до святого Михаїла, до святого Гавріїла, до святого Григорія Побідоносця, до святого Серафима Сарського, до святого Владімира Острозького, до свентого Віцентого, до свентого Антонія, до святого Феодосія, печерських чудотворців, до святого Іви преподобного почаївського, до святого Константина, до святого Петра, до святого Павла, до святого Гурія, до святого Самона, до святого Авраама, до святого Ісаака, до святого Якима, до святого Захарія, до

святого Ярмолая-великомученика, до святого Кирила і Мефодія, до святого Івана Золотоустого, до святого Івана милостивого, до святого Василя, до святого Йосипа, до святого Луки, до святого Андрея, до святого Федора, до святого Матвія, до святого Пилипа, до всіх угодників Хрестових, великих заступників...» [3:303–305].

Найбільш типовими експліцитними темпоральними формулами зачинів є «На всяке врем'я на всякий час...» [3:25], «Первим разом, лишнім часом...» [3:294], семантика і функції яких пов'язані з уявленнями про добрий і злий час, а також обрядовою першодією.

У зачинах «Ніч темна, ніч тишина» [17:193] чи «Ночна-ночньця, панська привитниця» [2:198] ворожбит звертається до ночі як магічної істоти, що наділена надприродною силою. Крім того, у замовляннях такого типу відбувається кореляція між зверненням до надприродної істоти і часом виконання магічного тексту. До цього типу зачинів можна віднести і формулу «Прыподобный оче, святыи Смеркачу и Замыкачу» [3:194], що поєднує в собі елементи християнського зачину і персоніфікацію певних процесів – смеркання і замикання.

Зачини «Святий Юрій і Ягорій!» [5:440] і «Святий Йосип, пасічник Зосим!» [3:276], з першого погляду, начебто не містять темпоральної семантики, проте, за народними віруваннями, ці свята припадають на певні числа, в які слід було виголошувати замовляння такого типу. Так, День Святого Юрія/Георгія/Ягорія припадає на 24 квітня «і вважається рубежем року» [21:165]. У цей день уперше виводили худобу на пасовисько, попередньо виконавши необхідний магічний ритуал, який охороняв би худобу весь рік. Крім того, у народі Юрій уважався господарем землі й опікуном худоби, володарем плазунів і вовків, а також відкривав весняний період сільськогосподарських робіт: «Святий Отче Ягорій, собак припинай і лихих лиходіїв, щоб бистримы очима не всмотряли і лихих слів не вимовляли Зав'язи їм, Господи, рот на весь год ...» [4:343], «Святий Юрій и Ягорій! Выйдигь на Юросольмську гору, крькнигь своимь гласом, склычте свои хорты, позатыкайте їмь роты...» [5:440].

У народній українській традиції Святий Зосим/Йосип уважався опікуном бджіл і уособлювався зі Святим Олексієм, якого шанують 17 березня [15]. У цей день вперше пасічники виносили вулики і проводили необхідні оберегові дії, дія яких тривала цілий рік: «Святий Йосип, пасичнык Зосим! Спасы,

сохранны и помылуй оцю святу, благословенну бджолу от скорби, болизни, напасти, поближдения и усякого напаждения на цильий рик» [9:45].

В основній частині українських оберегових замовлянь час залежно від прагматичної спрямованості тексту може бути виражений теж по-різному. Оскільки замовляння діє або в час його проголошення, або спрямоване на покращення майбутнього людини, її близьких, господарства тощо, то й у формулах уживаються найчастіше дієслова теперішнього чи майбутнього часу: «Я цей суд опровергаю...» [3:321], «Я буду злим тварам золотим мечем голови рубати...» [3:267]. Іноді в текстах оберегових замовлянь можливе поєднання часів: «... Так як летіла пчола – не закривалася Не рукою, ні полою, Щоб так у моїй корови не було уроків Ні ззаду, ні спереду, ні збоку» [3:253]. На думку В. Топорова, для формул замовлянь властиве поєднання різних часів і способів, яке створює імпульс прискорення під час переходу з одного (початкового) стану до бажаного – від існуючого до того, що повинно відбутися, від «індикативного» до «модального». «Чергування часів і способів не можна вважати звичайним явищем, оскільки в замовляннях воно «приурочено до граматичного визначення однієї особи (виконавця) в одній і тій же ситуації, вибір граматичних форм відображає специфіку психологічної реальності того, хто виконує замовляння і знаходиться всередині ритуального простору» [16:84–85].

Заслуговує на увагу і формула відсилання, яку можна представити такою структурною схемою: предикат + обставина місця. Для неї властивим є вживання дієслів зі значенням руху «іди, зникни» переважно в другій особі однини або множини наказового способу: «... А ви, вороги і супостати, Гетьте від нашої хати...» [3:323]; «... іди на болота, очерети, яри-скелі, у глибокі води-прірви, куди курячий голос не доходить, куди світ-сонце не світить» [3:25]. Слід зазначити, що чужий негативно маркований простір, куди відсилається все небезпечно для людини, характеризується відсутністю будь-якого руху, звуку, наприклад, не співають півні, світла, там не діє Божий промисел, немає життя. Такий простір у своїх міфологічних першоосновах усвідомлювався як позачасовий.

Як зазначалося вище, майже будь-яке свято і пов'язаний із ним ритуал випадають із нормального часу і тісно пов'язані з часом сакральним, у якому можливе взаємопроникнення просторів. На думку М. Еліаде, «сакра-

льний час за своєю природою є оберненим, у тому розумінні, що він є первісним міфологічним часом, що перетворений на теперішнє» [24:48], тобто відбувається відтворення часу з самого початку, реставрація первісного, «чистого» часу. «Саме тут і тепер потрібне слово (замовляння), яке створить, змодельює в новому просторі й часі нову ситуацію, відмінну від попередньої, добру і благу для людини...» [7:8], що власне й властиве для перехідних періодів. Найбільш показовими в цьому плані є зимовий цикл (початок нового року, Різдво тощо) як втілення магії першого дня, початку річного циклу: «Чорні бурі та злії вітри, приходьте до нас на Святу Вечерю!...»; «Морозе, Морозе, йди до нас кутю їсти! ...» [2:50]; «...Градівники, чорнокнижники, мольфарі, планетники, лісні вовки, медведі, лиси – прошу вас на вечеру...» [23:12], «На світит вечерь родив'єм си, на світит вечерь хрестив'єм си, Пречиста Діва на золотім крижлі мнѣ держьвила, у змієвім озері мнти купала!...» [23:12], де імпліцитна вказівка на час Різдва Христового передається лексемами Свята Вечеря, Святвечір, кутя, вечеря. Слід зауважити, що оберегові замовляння, що належать до календарно-обрядового циклу мають в основній частині вказівку на час, протягом якого діє замовне слово – на рік. Наприклад, замовляння «Не застаю піч, але рти з цілого світа, аби на мене ніхто не говорив, ніхто не зіпав, ішк піч не зіпає на хату; аби заперті рти, засклеплені були, ішк ся піч, аби до мене так ніхто рота не отворив через цілий рік, як оця піч сама не отворит си!» [23:231] виголошується господаркою щороку після приготування свяченої їжі на свято Воскресіння Христового.

Такі сакральні одиниці часу, як рік, вік та ін., у фольклорних текстах можуть «спресуватися» в масштабі день за рік, що властиве, наприклад, магічним ритуалам, однак дуже рідко зустрічається серед замовлянь, у тому числі й оберегових. «Вказівку на компресію часу можна бачити в незвичайній швидкості, з якою персонаж уперується з надзвичайно важким завданням, або раптово перенесення до іншого простору, з особливими просторовими та часовими параметрами» [19:110]. Певну компресію часу можна знайти і в замовлянні, в якому, наприклад, жито миттєво виростає тільки від того, що магічний персонаж замахнувся «житяною пугою»: «Ходить Ілля на Василя, Носить пугу житяную, Де замахне – жито росте...» [2:104].

Як зазначалося, час може бути позитивним і негативним, тобто мати позитивне чи негативне прогностичне значення стосовно подій, що його наповнюють. Так, наприклад, у замовлянні «...я нічого не боюся, Бо коло мене на варті Три святих стоїть: Єден – Архїїл, другий – Гавріїл, Третій – Георгій Побідоносець. Вони з голими мечами стоять, Нечестивим духам, Живущим врагам голови стинають, А що добре – до мене на ніч присилають, Бо я лягаю спати в благословенний час, В котрому час народився дух свят. Від мене всі враги пощезають...» [3:318–319] час є благословенним, тобто в усіх розуміннях позитивно маркованим.

Дні тижня і час доби також можуть набувати в українських оберегових замовляннях позитивної й негативної оцінки. Аксиологічні вірування стосовно днів тижня, наприклад у карпатських українців, формулюються так: «Понеділок тяжкий день. Вівторок добрий на всьо, заорьуют. Середа. В середу не мож краяти шматя, бо би вуши їли. Читвирь также добрий на всьо, заорьуют. Пятница. Поедни баби куделю не прьадут, хліба не печут... Субота. Як в суботу, не дай Боже, хто заслабне, не хоче подуживати, ай вмирати» [9:III:33–35]. Такі вірування мають значну варіативність, тобто одні і ті ж дні тижня можуть бути сприятливими для одних подій і несприятливими для інших. Критерії ж оцінки днів тижня можуть бути різними. На думку С. Толстої, це передусім чоловічі / жіночі, парні / непарні, перші / останні, початок / кінець тощо [13:96].

Указівок на дні тижня в українських оберегових замовляннях небагато, але передусім вони стосуються п'ятниці / Святої Парасковії П'ятниці, і суботи, що, хоч і вважалася робочим днем, та з нею теж були пов'язані певні заборони. Крім того, за народними віруваннями, молитви, побажання та прокльони, вимовлені в суботу зранку, здійснювалися невідворітно: «...хто буде ці молитви читати – Той не буде наглою смертю помирати! У п'ятницю не снідати, А в суботоньку наперед сказати, Тоді від Господа Бога спасєніє мати ...» [1:73].

Небезпечний, злий час потребує відповідних оберегових заходів, причому найбільш небезпечним для людини вважався час опівдні й опівночі як відкритий для потойбічного світу. Тому рекомендувалося читати оберего-

ві молитви заздалегідь – зранку й увечері: «...Хто буде цю молитву рано й вечерь читати, буде его Господь зберегати одь огню и одь воды, и одь всякою быды, одь наглои смерты ...» [5:199].

Іноді в українських оберегових замовляннях людина звертається за допомогою до свого ангела-охоронця, який повинен оберігати її цілодобово: «Ангеле, хоронителю мій, Завжди при мені стій: Рано, ввечір, вдень, вночі Будь мені до помочі» [11:25] або «...Щодня мене пильнуй, Від злого все рятуї...» [11:25].

Із таким же проханням суб'єкт замовляння може звертатися, як зазначалося раніше, і до Святого Миколая, і до Ісуса Христа як найбільш впливових і шанованих вищих сил: «Ой хто, хто Миколая любить, Ой хто, хто Миколаю служить – Тому святий Миколай На всякий час помагаї...» [11:26]; «Вислухай нас, Боже-Ісусе, І до серця свого пригорни. Від напастей і бід усіляких Нас завсіди хорони...» [11:25].

Закріпка (заклучка), як відомо, виконує функцію замикання тексту замовляння, а також, на думку В. Харитонової, «переводить зачинателя в його попередній, ритуалізований, стан, і виводить пацієнта із замовляльно-заклинальної ситуації в якісно зміненому вигляді» [18:51]. Із цим визначенням погоджується й О. Юдін, зауважуючи, що «це метатекст ненаративного характеру, що в магичний спосіб закріплює дію всього попереднього тексту та нейтралізує в ньому ймовірно допущені помилки» [25:94]. Саме тому найбільш поширеними закріпками з темпоральною семантикою є «О вики аминь» [5:440], «во вики, аминь» [5:8], «во вики вигов. Аминь» [5:508], у яких міститься вказівка на постійний час, протягом якого діє магична сила замовляння.

Отже, в українських оберегових замовляннях час, хоч і означений доволі чітко та виразно в усіх структурних рівнях, не належить до домінант їх смислової організації і має експліцитні та імпліцитні форми вияву. Лексеми і стійкі вирази із темпоральною семантикою пов'язані з давніми уявленнями про міфосеміотичне членування часу, його поділ на добрий і злий, і групуються навколо тих часових відрізків, що є визначальними для традицій української духовної культури в цілому.

Література

1. Вербальна магія українців. Наукові та навчально-методичні матеріали до курсів: фольклор,

етнографія, звичаєве право, література, мовознавство, філософська антропологія. – К.: Держ. ун-т

- ім. Т.Г. Шевченка, 1998. – Вип. 1. **2.** *Ветухов А.* Заговори, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова: (Из истории мысли). – Варшава: Тип. учеб. округа, 1907. – Вип. I–II. **3.** *Ви, зорі-зориці:* Українська народна магічна поезія (Замовляння). – К.: Молодь, 1991. **4.** *Воропай О.* Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис – К.: Оберіг, 1993. **5.** *Иванов В.В.* Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края. – Харків, 1989. – Т. 1. **6.** *Косарев А.* Философия мифа: Мифология и ее эвристическая значимость: Учебное пособие для вузов. – М.: ПЕРСЭ; СПб.: Университетская книга, 2000. **7.** *Лабазук О.В.* Українська примовка: особливості побутування та функціонування: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Львів, 2001. **8.** Логический анализ языка. Семантика начала и конца / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Индрик, 2002. **9.** Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900–1912. – Т. III–XV. **10.** *Наговицын А.Е.* Древние цивилизации: общая теория мифа. – М.: Академический Проект, 2005. **11.** „Святі чуття, закладені в молитву...»: Антологія української молитви. У 2-х кн. – Чернівці: Рута, 1996. – Кн. 1. **12.** *Скуратівський В.* Русалії. – К.: Довіра, 1996. **13.** Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5-ти т. / Под общ. ред. Н.И. Толстого. – М.: Международные отношения, 1995 – 2004. – Т. 1–3. **14.** Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Изд. 2-е. – М.: Международные отношения, 2002. **15.** *Толстая С.М.* Полесский народный календарь. – М.: Индрик, 2005. **16.** *Топоров В.Н.* Об индоевропейской заговорной традиции (избранные главы) // Исследования в области балто-славянской культуры. Заговор. – М.: Наука, 1993. – С. 3–103. **17.** Українські чари / Упоряд. О.М. Таланчук. – К.: Либідь, 1992. **18.** *Харитонова В.И.* Заговорно-заклинательный текст: Композиционные основы, воздействие на пациента и заклинателя // Филологические науки. – 1991. – № 5. – С. 45–53. **19.** *Цивьян Т.В.* Время / пространство / движение (сжатое время) // Движение и путь в балтийской модели мира: Исследования по структуре текста. – М.: Индрик, 1999. – С. 104–117. **20.** *Цивьян Т.В.* Лингвистические основы балканской модели мира. – М.: Наука, 1990. **21.** *Шапарова Н.С.* Краткая энциклопедия славянской мифологии: Около 1000 статей. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Русские словари», 2001. **22.** *Широкова Н.С.* Культура кельтов и нордическая традиция античности. – СПб.: Евразия, 2000. **23.** *Шухевич В.* Гуцульщина // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1904. – Т. 7. **24.** *Элиаде М.* Священное и мирское. – М.: Изд-во МГУ, 1994. **25.** *Юдин О.* Власне ім'я в акті замовляння-заклинання; місце у тексті та функції // Студії з Інтегральної культурології. Спеціальний випуск. «НЗ»: Ритуал. – Львів, 1999. – № 2. – С. 92–96.

АННОТАЦІЯ

В статтю представлена комплексна характеристика часової категорії українських оберегових заговоров, котра існує в тесній взаємозв'язі з простором і дорогою.

SUMMARY

The complex characteristic of time category of Ukrainian verbal charms which exists in close connection with space and road is represented in this article.